

بررسی تأثیر ابعاد حکمرانی خوب بر توسعه پایدار کشورهای منتخب (مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس)

مناحی ظهیری *

محسن زاینده رودی **

سید عبدالمجید جلایی اسفندآبادی ***

DOI: 10.22096/esp.2022.136770.1416

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۷/۰۱ - تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۲۹

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی تأثیر ابعاد حکمرانی (حکمرانی سیاسی، حکمرانی اجتماعی، حکمرانی اقتصادی) بر شاخص توسعه پایدار در کشورهای نفتی اوپک پلاس در دوره زمانی ۲۰۱۸-۱۹۹۷ است. برای این منظور بر اساس آزمون چاو از روش پانلی و بر اساس آزمون هاسمن از روش اثرات ثابت برای تخمین مدل‌های پژوهش استفاده شده است. نتایج حاصل از تخمین مدل‌ها حاکی از آن است که شاخص حاکمیت قانون (به عنوان نماینده حکمرانی سیاسی) و شاخص توسعه انسانی (به عنوان نماینده حکمرانی اجتماعی) بر شاخص توسعه پایدار در کشورهای مورد مطالعه دارای اثر مثبت و معنی‌دار است و شاخص ثبات اقتصاد کلان (به عنوان نماینده حکمرانی اقتصادی) دارای اثر منفی و معنی‌داری بر شاخص توسعه پایدار این کشورها است که این نتایج را مطالعات صورت‌گرفته تأیید می‌کند. در بین مجموعه ابعاد حکمرانی، حکمرانی اجتماعی مهم‌ترین بعد حکمرانی مؤثر بر شاخص توسعه پایدار در کشورهای مذکور است.

واژگان کلیدی: حکمرانی سیاسی؛ حکمرانی اجتماعی؛ حکمرانی اقتصادی؛ شاخص توسعه پایدار؛ مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس.

طبقه‌بندی موضوعی: H11، Q15

* دانشجوی دکتری، گروه اقتصاد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمان، کرمان، ایران. Email: zahiri1967@gmail.com

** استاد، گروه اقتصاد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمان، کرمان، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: m_roody2000@yahoo.com

Email: jalae@uk.ac.ir

*** استاد، گروه اقتصاد، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران.

۱. مقدمه

توسعه اقتصادی در طی زمان تحولات گسترده‌ای هم در زمینه تعاریف و هم در زمینه نگرش‌ها و استراتژی‌ها به خود دیده است. توسعه پایدار که ترکیبی از این تعاریف و نگرش‌ها است، در پایان قرن بیستم به صورت جدی مطرح و تا کنون به عنوان زیربنای اساسی ترقی و پیشرفت هر جامعه‌ای قلمداد می‌شود. سازمان ملل از جمله سازمان‌های پیشرو در زمینه ارائه چهارچوب و استقرار توسعه پایدار است. با جمع‌بندی تعاریف مختلف برای توسعه پایدار می‌توان توسعه پایدار را ترکیبی از ویژگی‌های مهم پیشرفت و رفاه جوامع در نظر گرفت. مؤلفه‌های مهم این مقوله شامل افزایش رشد اقتصادی، کاهش فقر و حفظ محیط زیست است که در تمامی تعاریف مربوط به این موضوع در نظر گرفته شده است. پس توسعه پایدار را می‌توان در مفهوم عام یکپارچگی اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی و در مفهوم خاص تقویت رشد اقتصادی، فقرزدایی و حفظ محیط زیست دانست به‌گونه‌ای که اختلال در هر یک از این مؤلفه‌ها فرایند توسعه پایدار را کند خواهد کرد.

توسعه پایدار که هزاره قرن بیستم را یک می‌کشد از مهم‌ترین موضوعاتی است که اندیشمندان مختلف علوم درباره آن پژوهش‌های مختلف انجام داده و سازمان ملل آن را به عنوان مهم‌ترین موضوع قرن بیستم در نظر گرفته و اهداف آن را برای هر سال مشخص کرده است. کشورهای در حال توسعه که در ابتدای راه توسعه یا در مراحل میانی آن قرار دارند، بیشتر مورد نظر سازمان‌های بین‌المللی جهت پیشبرد توسعه بوده و هستند. این دسته کشورها برای پیشرفت و تعالی خود لاجرم بایستی اهداف توسعه پایدار را در نظر بگیرند و با اقدامات مناسب، مسیر خود را برای پیشرفت هموار سازند.

ناکافی بودن معیار درآمد سرانه و رشد اقتصادی در تعیین رفاه جامعه موجب شد تا اقتصاددانان توجه خود را به شاخص‌هایی معطوف کنند که علاوه بر متغیرهای اقتصادی، متغیرهای اجتماعی، انسانی و زیست‌محیطی را نیز شامل شود.^۱ تودارو و اسمیت^۲ (۲۰۰۳) توسعه پایدار

---

۱. مرتضی سامتی و دیگران، «تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مطالعه موردی: کشورهای جنوب شرقی آسیا (ASEAN)»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، شماره ۴ (پاییز ۱۳۹۰): ۲۰۲.

2. Todaro and Smith.

را به عنوان الگوی پیشرفتی که به نسل فعلی و نسل‌های آینده امکان می‌دهد، تعریف می‌کنند. این تعریف مشابه تعریف کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه است که توسعه پایدار را توسعه‌ای می‌داند که به نیازهای حال حاضر برسد، بدون آنکه برای توانایی‌های نسل آینده برای رفع نیازهای خود محدودیت ایجاد کند.^۳ استیگلیتز^۴ (1998) برای برقراری تعادل بین ابعاد مختلف توسعه معتقد است که رویکرد کل‌نگر به توسعه مورد نیاز است که دربرگیرنده ابعاد اجتماعی و اقتصادی و محیط‌زیستی است و توسعه پایدار علاوه بر رشد اقتصادی متوجه تحقق اهداف اجتماعی، کاهش فقر و پایداری محیط زیست نیز باید باشد.^۵

حکمرانی نیز طی دهه‌های گذشته به صورت‌ها و شاخص‌های مختلفی مطرح شده است. اولین ظهور این واژه به صورت جدی در دهه آخر قرن بیستم بود که طی آن اقتصاددانان مختلف و در رأس آنها سازمان ملل مقالات و پژوهش‌های مختلفی در این زمینه ارائه داده و جنبه‌های مختلف آن را مطرح کرده‌اند. در این پژوهش‌ها حکمرانی با شاخص‌های مختلف شناسایی و اندازه‌گیری شده و بعدها ابعاد مختلف حکمرانی در سه زمینه حکمرانی سیاسی، حکمرانی اجتماعی و حکمرانی اقتصادی مطرح و هر یک از این ابعاد با شاخص‌های معینی اندازه‌گیری شده‌اند.^۶

برنامه عمران سازمان ملل حکمرانی خوب را عبارت از مدیریت امور عمومی بر اساس حاکمیت قانون، دستگاه قضایی کارآمد و عادلانه و مشارکت گسترده مردم در فرایند حکومت‌داری دانسته است. طرح توسعه ملل متحد نیز حکمرانی را اعمال قدرت اقتصادی، سیاسی و اداری برای مدیریت عمومی یک کشور در همه سطوح تعریف می‌کند.^۷ بانک جهانی نیز حکمرانی را شیوه استفاده از قدرت در مدیریت منابع کشور برای دستیابی به توسعه می‌داند.^۸

3. I. Kabumba, "Good governance and sustainable development in Africa: Meaning, relationship, problems and strategies", *International Conference on the Social Sciences in Africa* 21 (2005): 11.
4. Stiglitz.

۵. یحیی کمالی و محمد عبدالله پورچناری، «حکمرانی خوب سازوکاری برای تحقق توسعه پایدار»، نخستین کنفرانس آینده‌پژوهی مدیریت و توسعه (۱۳۹۳): ۱۴.

6. Lino Briguglio, "Good Governance and Economic Growth: A focus on Small Island Developing States", Retrieved from https://www.um.edu.mt/_data/assets/pdf_file/0005/297248/GovernanceinSIDS27Sep161.pdf (2016), 4.

۷. احمد میدری، حکمرانی خوب: بنیان توسعه (تهران: انتشارات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۳)، ۲۵۸.

۸. اکبر کمبجانی و پروانه سلاطین، «بررسی تأثیر کیفیت حکمرانی بر رشد اقتصادی در ایران و کشورهای منتخب همسایه (ترکیه و پاکستان)»، فصل‌نامه مدیریت پژوهشگر ۷، شماره ۲۰ (زمستان ۱۳۸۹): ۳۰.

از نظر کمیسیون حکمرانی جهانی، حکمرانی مجموعه بسیار وسیعی از روش‌ها است که به کمک آنها اشخاص و مؤسسات هم در بخش خصوصی و هم در بخش عمومی به اداره امور مشترک خود می‌پردازند.^۹ بریگولیو^{۱۰} نیز حکمرانی خوب را به عنوان ۱. حکمرانی سیاسی یعنی حفاظت از حاکمیت قانون و حقوق مالکیت و همچنین ارائه خدمات عمومی کارآمد با استفاده از مکانیسم‌ها، فرایندها و نهادها برای مدیریت امور کشور،^{۱۱} ۲. حکمرانی اجتماعی (توسعه انسانی) یعنی برخورداری از زندگی طولانی همراه با تندرستی، دستیابی به دانش و توانایی نیل به منابع لازم برای کسب سطح مناسب زندگی^{۱۲} و ۳. حکمرانی اقتصادی (ثبات اقتصاد کلان) یعنی برقراری تعادل داخلی اقتصاد که نشان‌دهنده وضعیت مالی پایدار، تورم قابل قبول و نرخ بیکاری نزدیک به نرخ طبیعی است و برقراری تعادل خارجی اقتصاد که منعکس‌کننده موقعیت تعادلی در حساب جاری می‌باشد،^{۱۳} در نظر می‌گیرد که حکمرانی سیاسی را از طریق شاخص حاکمیت قانون، حکمرانی اجتماعی را براساس شاخص توسعه انسانی و حکمرانی اقتصادی را با توجه به شاخص ثبات اقتصاد کلان مورد سنجش قرار می‌دهد.^{۱۴}

نتایجی که سازمان ملل متحد برای حکمرانی خوب در نظر گرفته است (اولویت‌دهی به مسائل فقر، افزایش آگاهی برای تأمین حقوق زنان، حفظ محیط زیست، ایجاد فرصت‌های لازم برای اشتغال و دیگر مسائل رفاهی و زیستی)، این دیدگاه را تقویت می‌کند که حکمرانی خوب راهی به سوی توسعه پایدار است؛ چراکه ویژگی‌های حکمرانی خوب به نوعی در شاخص‌های توسعه پایدار نمود پیدا کرده و تحقق حکمرانی، تحقق بخشی از اهداف توسعه پایدار نیز هست؛ بنابراین حکمرانی خوب را می‌توان شیوه‌ای دانست که در آن تصمیم‌گیری‌ها به ترویج توسعه پایدار می‌انجامد.^{۱۵}

۹. میدری، حکمرانی خوب: بنیان توسعه، ۱۹۵.

10. Lino Briguglio, *A vulnerability and resilience framework for small states* (London: Commonwealth Secretariat, 2014), 1-102.

11. Briguglio, *A vulnerability and resilience*, 20.

۱۲. محمود قاضی طباطبایی، روح‌الله نصرتی و علی کاظمی، «ارزیابی الگوی نظری حکمرانی خوب در تبیین وضعیت توسعه انسانی»، *دوفصلنامه توسعه محلی (روستائی-شهری)*، دوره ۴، شماره ۱ (بهار و تابستان ۱۳۹۱): ۴۰.

13. Briguglio, *A vulnerability and resilience*, 17.

14. Briguglio, "Good Governance and Economic Growth", 4.

۱۵. کمالی و پورچناری، «حکمرانی خوب سازوکاری برای تحقق توسعه پایدار»، ۱۷.

این پژوهش تلاشی برای تأیید رابطه بین بهبود ابعاد حکمرانی و توسعه پایدار در مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس است. این مجموعه شامل ۱۰ کشور صادرکننده به رهبری روسیه است که از سال ۲۰۱۶ در گروهی به نام کارتل اوپک پلاس قرار گرفته‌اند. این کشورها عبارت‌اند از: آذربایجان، بحرین، بروئی، قزاقستان، مالزی، مکزیک، عمان، روسیه، سودان و سودان جنوبی. این گروه از کشورها با کشورهای عضو اوپک برای تثبیت قیمت جهانی نفت خام از طریق توافق بر سر سهمیه‌های تولید اعضا، همکاری می‌کنند تا تولید جهانی نفت از تقاضا یا مصرف آن پایین‌تر قرار گیرد. این کشورها به جای صادرات نفت ارزان خود سرمایه‌گذاری اضافی در بخش جهانی نفت را تشویق می‌کنند.^{۱۶} از دلایل مهم انتخاب این کشورها وجود آمارهای مناسب و کافی برای پژوهش در مورد این کشورها به صورت مجموعه است. همچنین فقدان تحقیقات کافی در زمینه توسعه پایدار این کشورها از دلایل دیگر انتخاب این کشورها است.

هدف کلی این پژوهش بررسی تأثیر ابعاد حکمرانی بر شاخص توسعه پایدار در مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس بر اساس روش بریگوگلیو^{۱۷} (2016) است. اهداف جزئی آن نیز شامل این موارد است: ۱. بررسی تأثیر شاخص حاکمیت قانون (به عنوان نماینده حکمرانی سیاسی)، ۲. بررسی تأثیر شاخص توسعه انسانی (به عنوان نماینده حکمرانی اجتماعی)، ۳. بررسی تأثیر شاخص ثبات اقتصاد کلان (به عنوان نماینده حکمرانی اقتصادی)، ۴. بررسی تأثیر مجموعه شاخص‌های حکمرانی بر شاخص توسعه پایدار در مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس. بر این اساس چهار مدل تخمین زده خواهد شد.

اطلاعات مورد استفاده در این پژوهش از داده‌های رسمی مندرج در پایگاه داده سازمان‌های بین‌المللی از جمله بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول استخراج شده است. این تحلیل تنها به مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس محدود می‌شود و نتیجه‌گیری آن در مورد همبستگی بین ابعاد حکمرانی خوب و توسعه پایدار بر مبنای اطلاعات ارائه شده رسمی تنها به این کشورها و صرفاً برای دوره زمانی ۲۰۱۸-۱۹۹۷ اختصاص دارد.

16. Rasoul Sorkhabi, "The oil price crash of 2020: causes, consequences and historical context", *Geology Today*, (July 2020): 143.

17. Briguglio, *A vulnerability and resilience*.

در ادامه به پیشینه تحقیق و مطالعات انجام‌شده اشاره خواهد شد و بعد از آن مبانی نظری مطرح و چهارچوب مدل مشخص می‌شوند و در پایان به تفسیر و نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها خواهیم پرداخت.

۲. مبانی نظری

حکمرانی و توسعه پایدار

توسعه پایدار و حکمرانی از جمله موضوعات جدیدی است که کمتر از یک ربع قرن قدمت دارند و پژوهش‌های زیادی در این زمینه به صورتی که اثر ابعاد حکمرانی بر مؤلفه‌های توسعه پایدار مد نظر باشد، صورت نگرفته است. با توجه به اینکه افزایش رشد اقتصادی، کاهش فقر و حفظ محیط زیست، اجزا و مؤلفه‌های توسعه پایدار هستند، حکمرانی بر هر یک از این اجزا و درنهایت بر توسعه پایدار تأثیر خواهد داشت.

توسعه پایدار به عنوان اهداف و وضعیتی که جوامع خواهان دستیابی به آن هستند و حکمرانی خوب به عنوان الگوی مطلوب حکومت و دولت در دنیای امروز است. آنچه در حکمرانی خوب حائز اهمیت است، ارتباط سه حوزه دولت، بخش خصوصی و جامعه است که اگر چنین وضعیتی رخ دهد، حکمرانی خوب برای دستیابی به توسعه شکل می‌گیرد؛ پس جامعه‌ای که به لحاظ شاخص‌های حکمرانی خوب دارای وضعیت مناسبی باشد، امکان تعامل و ارتباط سه حوزه دولت، بخش خصوصی و جامعه مدنی با همدیگر بیشتر است. در نتیجه امکان برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در راستای بهبود و ارتقای وضعیت توسعه در آن جامعه میسر خواهد بود.^{۱۸}

از دیدگاه سن^{۱۹} (1999) تقویت یک سیستم حکمرانی خوب جزء ضروری از توسعه است. به‌طور کلی در مورد اولویت‌بندی حکمرانی و توسعه سه دیدگاه وجود دارد:

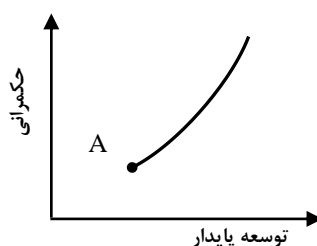
- دیدگاه اول بر این مبنا قرار گرفته است که یک کشور نمی‌تواند به‌طور همزمان هر دو فرصت را دنبال کند. اگر به دنبال حکمرانی خوب باشد، توسعه به آرامی پیش می‌رود و اگر به دنبال توسعه باشد، حکمرانی خوب تضعیف می‌شود.

۱۸. قاضی طباطبایی، نصرتی و کاظمی، «ارزیابی الگوی نظری حکمرانی خوب»، ۴۸.

- دیدگاه دوم معتقد است ابتدا باید توسعه را دنبال کرد و سپس می‌توان به حکمرانی خوب توجه کرد.

- دیدگاه سوم حکمرانی خوب را پایه و اساس توسعه پایدار می‌داند. در این دیدگاه تحقق حکمرانی خوب برای دستیابی به توسعه پایدار، مد نظر است و کلید توسعه از طریق حکمرانی خوب است.^{۲۰}

برای تعیین رابطه بین حکمرانی و توسعه پایدار می‌توان چهار حالت را در نظر گرفت که عبارت‌اند از: حکمرانی خوب و توسعه پایدار بالا، حکمرانی بد و توسعه پایدار پایین، حکمرانی خوب و توسعه پایدار پایین، حکمرانی بد و توسعه پایدار بالا. در حالت اول حکمرانی خوب ارتقای توسعه پایدار را به دنبال دارد که خود باعث بهبود حکمرانی خوب می‌شود، در حالی که در حالت دوم حکمرانی بد باعث کاهش توسعه پایدار می‌گردد. این امر بدین معنا است که در هر دو حالت یک رابطه قوی و مستقیم بین حکمرانی و توسعه پایدار وجود دارد، در حالی که در دو حالت سوم و چهارم ارتباط ضعیفی بین این دو قابل مشاهده است؛ به عبارت دیگر ممکن است حکمرانی خوب موجب ارتقا و بهبود توسعه پایدار نگردد یا توسعه پایدار بالا نتواند حکمرانی خوب را در جامعه گسترش دهد؛ به این معنا که ممکن است در بعضی از جوامع، یکی از دو، نقش بازدارندگی را در این رابطه ایفا کند. بر این اساس رابطه حکمرانی خوب و توسعه پایدار را می‌توان در شکل ۱ مورد توجه قرارداد.

شکل (۱) رابطه حکمرانی و توسعه پایدار^{۲۱}

20. Kabumba, "Good governance and sustainable", 13-14.

21. Taner Güney, "Governance and sustainable development: How effective is governance?", *The Journal of International Trade & Economic Development* (April 2017), 320.

با توجه به شکل ۱ رابطه مستقیم و متناسبی بین توسعه پایدار و حکمرانی وجود دارد. اگر جامعه از توسعه پایدار آگاهی نداشته باشد (تا نقطه A) این رابطه خطی نخواهد بود. در این حالت توسعه پایدار به بهبود اثربخش عوامل خاصی از جمله داوطلبان، آگاهی تولیدکنندگان و تلاش بیشتر سیاستمداران بستگی دارد. کشورهایی که در آنها جامعه از توسعه پایدار آگاهی چندانی ندارد، تلاش می‌کنند تا از توسعه پایدار اطمینان حاصل کنند. در حالی که اگر همه مؤلفه‌های حکمرانی از رابطه محیط و توسعه اقتصادی آگاه باشند، می‌توانند از توسعه پایدار اقتصادی (بخش بعدی منحنی بعد از نقطه A) استفاده و پیشرفت و توسعه پایدار را با استفاده از قدرت و اقتدار مورد نظر خود تضمین کنند.^{۲۲}

استیگلیتز^{۲۳} (1998) معتقد است امروزه اهداف توسعه گسترش یافته و شامل توسعه پایدار و توسعه برابرخواه و مردم‌سالار می‌شود. به اعتقاد وی بهبود حکمرانی عامل اصلی تحقق این اهداف است و اقتصاددانان نهادگرا کیفیت نهادهای رسمی و غیررسمی کشورها را به عنوان مهم‌ترین موانع و محرک‌های توسعه پایدار قلمداد می‌کنند.^{۲۴}

مطابق گزارش برون‌دلدن^{۲۵} (1987) که کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه (WCED) ارائه کرده، توسعه پایدار مستلزم مشارکت مردم در فرایند تصمیم‌گیری در مورد موضوعات زیست‌محیطی و توسعه است که درصدد دستیابی به اهدافی همچون حفاظت از محیط زیست، تأمین نیازهای فقرا و احترام به رفاه نسل‌های آتی است؛ به عبارت دیگر توسعه پایدار برای دستیابی به اهداف خود نیازمند برنامه‌ریزی و سازماندهی صحیح است؛ بنابراین توسعه پایدار به‌طور مدام با حکمرانی همراه است و مفهوم حکمرانی شامل توانایی برنامه‌ریزی و ایجاد سازمان‌هایی است که برای توسعه پایدار لازم است.^{۲۶}

در این مطالعه، حکمرانی بر اساس تقسیم‌بندی بریگوگلیو^{۲۷} به سه بعد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، مورد توجه است. هرچند به ادعان وی شاخص‌های دوم و سوم مستقیماً به حکمرانی

22. Güney, "Governance and sustainable development", 319-320.

23. Stiglitz

۲۴. ابوالفضل شاه‌آبادی و عبدالله پورجووان، «رابطه حکمرانی با شاخص‌های توسعه اقتصادی- اجتماعی کشورهای برگزیده»، دوفصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، سال نهم، شماره ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۱): ۵۴.

25. Brundtland

26. Güney, "Governance and sustainable development", 316-317.

27. Briguglio, "Good Governance and Economic Growth".

اشاره نمی‌کنند، تحت تأثیر شدید سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی که خود مرتبط با حکمرانی اقتصادی و اجتماعی هستند، قرار دارند.^{۲۸}

الف) حکمرانی سیاسی و توسعه پایدار

بدون شک رشد اقتصادی و به تبع آن توسعه و پیشرفت از دغدغه‌های مهم جامعه بوده و هست و اقتصاددانان به نمایندگی از جامعه به دنبال راه‌حلی برای شناسایی مسیر درست و مطمئن به سمت رسیدن به این هدف بوده‌اند. به‌مرور زمان و با شکست راهکارهای تجویزی اقتصاد متعارف مبنی بر تأکید صرف بر متغیرهای اقتصادی، اقتصاددانان توجه اصلی خود را به نقش عوامل اجتماعی و سیاسی و به‌طور خاص‌تر عوامل نهادی در رشد و توسعه کشورها معطوف کرده‌اند. بدیهی است یکی از مهم‌ترین عوامل نهادی موردنظر، حکمرانی با تأکید بر حاکمیت قانون بوده است.

حکمرانی خوب با حفاظت از حاکمیت قانون و حقوق مالکیت و همچنین ارائه خدمات عمومی کارآمد مرتبط است که از مکانیسم‌ها، فرایندها و نهادها برای مدیریت امور کشور استفاده می‌کند.^{۲۹} حاکمیت قانون از طریق مجموعه‌ای با ۸ شاخص اندازه‌گیری می‌شود که مشتمل بر قدرت دولت محدود، عدم وجود فساد، نظم و امنیت، حقوق اساسی، دولت باز، اجرای قانون، دسترسی به عدالت مدنی و عدالت کیفری مؤثر است که از بانک اطلاعات بانک جهانی استخراج شده^{۳۰} و به عنوان شاخص حکمرانی سیاسی در نظر گرفته می‌شود.

شاخص حاکمیت قانون به عنوان یکی از اجزای اصلی حکمرانی از طریق حمایت از حقوق مالکیت، توسعه بازارها، تشویق کارآفرینی و توسعه کسب و کارها و جلوگیری از رانت‌های مختلف می‌تواند بر رشد اقتصادی تأثیر مثبتی بگذارد^{۳۱} و از آنجا که رشد اقتصادی یکی از مؤلفه‌های اصلی توسعه پایدار است، تقویت و گسترش آن موجبات ارتقای توسعه پایدار را فراهم می‌کند؛ بنابراین حاکمیت قانون و به عبارت کلی‌تر حکمرانی تأثیر مناسب و پایداری بر توسعه پایدار دارد.

28. Briguglio, "Good Governance and Economic Growth", 4-5.

29. Briguglio, *A vulnerability and resilience*, 20.

30. Briguglio, *A vulnerability and resilience*, 44.

۳۱. سامتی و دیگران، «تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب، ۱۹۷-۱۹۹».

ب) حکمرانی اجتماعی و توسعه پایدار

رشد GDP به عنوان یکی از مهم‌ترین شاخص‌های رشد و توسعه اقتصادی کشورها مطرح بوده است؛ ولی با توجه به اینکه این شاخص معیار مناسبی برای تعیین رفاه شهروندان نیست، توجه اقتصاددانان به شاخص‌هایی معطوف شد که علاوه بر متغیرهای اقتصادی، متغیرهای اجتماعی و انسانی را نیز شامل شوند.^{۳۲} از جمله بهترین شاخص‌های تدوین شده برای این منظور، شاخص توسعه انسانی است که در آن فاکتورهای امید به زندگی، نرخ باسوادی، آموزش، بهداشت، تغذیه و درآمد سرانه واقعی مورد سنجش و ارزیابی قرار می‌گیرند. مهم‌ترین کاربرد این شاخص، شناسایی زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است که به جهت سیاست‌گذاری، نیازمند حمایت و توجه بیشتر و فراهم‌کننده تمهیدات لازم برای بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی جامعه است.^{۳۳}

شاخص توسعه انسانی سنجش هر نوع پیشرفت در رویدادهای انسانی است که در سال ۱۹۹۰ طرح و توسعه یافت. این شاخص، ترکیبی از میزان دستیابی کشورها به سه جنبه اساسی توسعه انسانی را اندازه‌گیری می‌کند که عبارت‌اند از: ۱. طول عمر که با شاخص نرخ امید به زندگی در بدو تولد اندازه‌گیری می‌شود. ۲. دسترسی به دانش و اطلاعات مورد نیاز که با شاخص ترکیبی میزان باسوادی بزرگسالان و درصد ثبت‌نام ناخالص در مقاطع مختلف آموزشی محاسبه می‌شود. ۳. میزان سطح رفاه و بهره‌مندی از سطح زندگی مناسب که با شاخص درآمد سرانه واقعی تعدیل شده براساس برابری قدرت خرید اندازه‌گیری می‌شود.^{۳۴}

حکمرانی اجتماعی از طریق اجزای غیردرآمدی شاخص توسعه انسانی یعنی سلامت (یا امید به زندگی) و آموزش (یا متوسط سال‌های تحصیل و سال‌های مورد انتظار تحصیل) اندازه‌گیری می‌شود. دو مؤلفه مورد نظر (سلامت و آموزش) به عنوان خط مشی حکمرانی اجتماعی و وابسته به آن هستند که با استفاده از بانک اطلاعات یونسکو و سازمان بهداشت جهانی تهیه می‌شوند.^{۳۵}

۳۲. سامتی و دیگران، «تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب، ۲۰۲».

۳۳. لیلا شریف خطیبی، «شاخص توسعه انسانی»، فصل‌نامه سیاست‌گذاری علم و پژوهش رهیافت، شماره ۴۲ (بهار و تابستان ۱۳۸۷): ۴۶.

۳۴. شریف خطیبی، «شاخص توسعه انسانی»، ۴۷.

35. Briguglio, "Good Governance and Economic Growth", 34.

بهبود توسعه انسانی در ابتدا ناپایداری را افزایش می‌دهد؛ اما در نهایت و با بالارفتن شاخص توسعه انسانی، ناپایداری کاهش و دستیابی به توسعه پایدار امکان‌پذیر می‌گردد؛ بنابراین ارتقا توسعه انسانی و به عبارت بهتر بهبود حکمرانی اجتماعی به تحقق بیشتر توسعه پایدار می‌انجامد.

ج) حکمرانی اقتصادی و توسعه پایدار

نظریه اجماع پساواشگتنی، ثبات اقتصاد کلان را یکی از شرط‌های عملکرد خوب بازار و بهبود وضعیت اقتصادی می‌داند. ثبات اقتصادی به معنای کنترل تورم، کنترل کسری بودجه و کنترل کسری حساب جاری فرض می‌شود. از نظر استیگلیتز علاوه بر سه شرط بالا دستیابی به ثبات اقتصاد کلان بدون جلوگیری از نوسانات تولید و بیکاری، ناممکن است؛ از این رو ثبات در GDP یکی از شروط مهم ثبات اقتصاد کلان است.^{۳۶}

ثبات اقتصاد کلان عمدتاً با متغیرهایی که با عدم تعادل مرتبط هستند مانند تغییرات قیمت، کسری بودجه، بدهی دولت، کسری حساب جاری، نرخ بیکاری و نرخ ارز اندازه‌گیری می‌شود. بروز چنین اختلالاتی می‌تواند بی‌ثباتی GDP را به دنبال داشته باشد که منجر به یک اقتصاد بی‌ثبات می‌شود. در ارتباط با ثبات اقتصاد کلان یا انعطاف‌پذیری اقتصادی، تعادل داخلی اقتصاد نشان‌دهنده وضعیت مالی پایدار، تورم قابل قبول و نرخ بیکاری نزدیک به نرخ طبیعی و تعادل خارجی اقتصاد منعکس‌کننده موقعیت تعادلی در حساب جاری است که متغیرهای مذکور تحت تأثیر شدید سیاست‌های اقتصادی قرار دارند.^{۳۷}

شاخص ثبات اقتصاد کلان شاخصی است که نظارت اقتصادی را اندازه‌گیری می‌کند و جزئی از شاخص انعطاف‌پذیری اقتصادی است و شامل تورم، نسبت بدهی به GDP و نسبت کسری حساب جاری به GDP است و به عنوان شاخص حکمرانی اقتصادی در نظر گرفته می‌شود.^{۳۸} نرخ تورم بالاتر، بیشتر شدن کسری بدهی دولت و افزایش کسری حساب جاری کشور و به دنبال آن افزایش شاخص ثبات اقتصاد کلان که باعث کاهش نرخ رشد اقتصادی از یک طرف و گسترش فقر از طرف دیگر می‌شود، میزان هزینه‌های اصلی تحمیل‌شده به اقتصاد را بالا

۳۶. میدری، حکمرانی خوب: بنیان توسعه، ۲۲-۲۳.

37. Briguglio, *A vulnerability and resilience*, 18.

38. Briguglio, "Good Governance and Economic Growth", 30.

برده و موجب کاهش سطح رفاه عمومی و تنزل توسعه پایدار می‌شود؛ بنابراین می‌توان گفت بهبود شاخص ثبات اقتصاد کلان و در نتیجه حکمرانی اقتصادی نیز می‌تواند در ارتقای توسعه پایدار نقش مهمی ایفا کند و به مرور زمان آن را بهبود و ارتقا بخشد.

حکمرانی از طریق حاکمیت قانون موجب تقویت فضای مثبت برای رشد اقتصادی، گسترش عدالت و ارتقای آزادی‌های مدنی، از طریق گسترش توانایی انسانی موجب مشارکت بیشتر مردم در فرایند تصمیم‌گیری حکومتی و از طریق اجرای دقیق و به‌هنگام سیاست‌های زیست‌محیطی موجب بهبود محیط زیست و پایداری آن می‌شود. انجام این امور تحقق مؤلفه‌های توسعه پایدار را به دنبال خواهد داشت. به همین جهت حکمرانی خوب را می‌توان یک ابزار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مناسب به منظور تقویت توسعه پایدار دانست؛ بنابراین می‌توان گفت حکمرانی خوب راهی به سوی توسعه پایدار است؛ چراکه ویژگی‌های حکمرانی خوب به‌نوعی در شاخص‌های توسعه پایدار نمود پیدا می‌کند و تحقق حکمرانی خوب به‌نوعی تحقق بخشی از اهداف توسعه پایدار خواهد بود.

۳. پیشینه تحقیق

۱-۳. مطالعات داخلی

صفریان و همکاران (۱۳۹۸) با بررسی شاخص‌های اقتصادی دو کشور ایران و ترکیه در دوره زمانی ۲۰۱۷-۲۰۰۶ و با طرح این سؤال که نقش حکمرانی خوب در توسعه اقتصادی دو کشور چگونه است، به این رسیده‌اند که وضعیت شاخص‌های حکمرانی خوب در بعضی از سال‌ها موجب بهبود و در بعضی از سال‌ها موجب سقوط شاخص‌های اقتصادی در دو کشور را به دنبال داشته است.

کریم و ارباب‌افضلی (۱۳۹۷) در مطالعه خود با توجه به ارتباط و همبستگی بین شاخص‌های حکمرانی خوب، این شاخص‌ها را به عنوان متغیرهای اصلی حکمرانی خوب و مؤثر بر توسعه متوازن و پایدار در منطقه جنوب شرق ایران تحلیل کرده‌اند. نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که از بین شاخص‌های حکمرانی خوب، شاخص‌های ثبات سیاسی و کارایی دولت بیشترین تأثیر را بر توسعه متوازن و پایدار منطقه مورد بررسی، داشته‌اند.

شاه‌آبادی و پورجوان (۱۳۹۱) به بررسی رابطه حکمرانی با شاخص‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی ۳۵ کشور منتخب از آسیای جنوب شرقی، غرب آسیا، آمریکای لاتین و آفریقا طی دوره زمانی ۲۰۰۶-۱۹۹۶ پرداخته و نتیجه گرفته‌اند بهبود شاخص‌های حکمرانی می‌تواند آثار معنی‌داری بر ارتقای شاخص‌های توسعه مانند افزایش درآمد سرانه، بهبود امید به زندگی، بهبود آموزش، افزایش رفاه اجتماعی و... داشته باشد.

۲-۳. مطالعات خارجی

عمری و مبروک^{۳۹} (2020) با نشان‌دادن اثربخشی حکمرانی خوب در ایجاد تعادل بین مؤلفه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه پایدار در ۲۰ اقتصاد منتخب MENA برای دوره زمانی ۲۰۱۴-۱۹۹۶ به این نتیجه رسیده‌اند که حکمرانی سیاسی و نهادی به طور مثبت به مؤلفه‌های توسعه پایدار کمک می‌کند و همچنین بهبود حکمرانی سیاسی و نهادی به دولت‌های این کشورها امکان می‌دهد تا تأثیرات منفی آلودگی زیست‌محیطی بر رشد اقتصادی و توسعه انسانی از یک طرف و تأثیر مثبت رشد اقتصادی در افزایش آلودگی زیست‌محیطی و در نتیجه توسعه پایدار از طرف دیگر را تعدیل کنند.

رمزی و همکاران^{۴۰} (2019) با مروری بر دو مفهوم حکمرانی خوب و توسعه پایدار با ارائه شواهد تجربی از موفقیت نهادینه‌سازی توسعه پایدار از طریق حکمرانی خوب، نشان داده‌اند دستیابی به توسعه پایدار نیاز به حکمرانی خوب و همچنین دستیابی به حکمرانی خوب، نیاز به توسعه پایدار دارد. نتایج حاصل از پژوهش آنها حاکی از آن است که یک رابطه قوی بین متغیرهای مختلف حکمرانی خوب و متغیرهای توسعه پایدار وجود دارد.

افولابی و همکاران^{۴۱} (2018) در مطالعه خود اذعان کرده‌اند پایداری و تعهد قوی به حاکمیت قانون و حکمرانی خوب برای توسعه پایدار ضروری است و روند منتهی به توسعه غیرپایدار و توسعه‌نیافتگی با براندازی دادرسی صحیح و دستکاری قوانین و مقررات موجود همراه است. نتیجه این مطالعه حاکی از آن است که برای انعکاس توسعه پایدار نیاز به جهت‌گیری مجدد رهبران سیاسی در جهت پایداری به اصل حاکمیت قانون و حکمرانی خوب به عنوان پایه‌ای برای توسعه پایدار در نیجریه است.

39. Omri and Mabrouk

40. Ramzy et al

41. Afolabi et al

بوئا اورام و همکاران^{۴۲} (2018) در مطالعه خود برای گروه بزرگی از کشورهای جهان در دوره زمانی ۲۰۱۵-۲۰۰۶ با هدف بررسی روابط علی بین کیفیت حکمرانی، رشد اقتصادی و توسعه پایدار (شاخص پس‌انداز خالص تعدیل شده) به این نتیجه رسیده‌اند که در مورد رابطه بین رشد اقتصادی و حکمرانی و همچنین حکمرانی و توسعه پایدار، علیت تأیید نشده و بهبود رشد اقتصادی و توسعه پایدار، یک مسئله چالش‌برانگیز است و نباید از تأثیر عوامل کلان مانند حکمرانی غافل بود.

گونی^{۴۳} (2017) به این نتیجه رسیده است که حکمرانی خوب تأثیر مهم و مثبتی بر توسعه پایدار دارد. این اثر قدرتمند برای همه کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه وجود دارد و عنوان می‌کند برای جلوگیری از کمبود منابع باید سطح حکمرانی خود را افزایش دهند تا از سطح رفاه محافظت شود. نتایج نشان می‌دهد در هر دو گروه کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته سطح توسعه پایدار با افزایش سطح حکمرانی افزایش می‌یابد.

در عمده مطالعات صورت‌گرفته در زمینه موضوع پژوهش، حکمرانی خوب بر اساس شش شاخص کمی (حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی، کارایی دولت، کیفیت قوانین و مقررات، حاکمیت قانون و کنترل فساد) و توسعه پایدار نیز با یک شاخص کمی (ثروت یا پس‌انداز خالص تعدیل شده) اندازه‌گیری شده‌اند، در حالی که در مطالعه حاضر در مورد حکمرانی خوب ابتدا ابعاد حکمرانی خوب مشتمل بر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تفکیک و سپس هر یک از ابعاد آن بر اساس یک شاخص کمی سنجش شده‌اند. همچنین توسعه پایدار براساس سه مؤلفه، تعریف و برای اندازه‌گیری هر یک از این مؤلفه‌ها از یک شاخص کمی استفاده شده و شاخص کلی توسعه پایدار نیز از ترکیب این مؤلفه‌ها و شاخص‌ها به دست آمده است.

۴. چارچوب مدل

در این پژوهش از روشی که بریگوگلیو برای تبیین و توضیح رابطه بین حکمرانی و رشد اقتصادی استفاده کرده است، برای بررسی رابطه بین حکمرانی و توسعه پایدار مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس استفاده می‌شود. بر اساس طبقه‌بندی حکمرانی از دید بریگوگلیو،^{۴۴} در این پژوهش حکمرانی در سه بعد (بعد سیاسی آن به عنوان حکمرانی سیاسی، بعد اجتماعی آن به عنوان

42. Boğa-Avram at el

43. Güney

44. Briguglio, "Good Governance and Economic Growth".

حکمرانی اجتماعی و بعد اقتصادی آن به عنوان حکمرانی اقتصادی) در نظر گرفته شده و براساس روش بریگوگلیو سنجش هر یک از ابعاد حکمرانی براساس یک شاخص کمی صورت می‌گیرد. برای سنجش حکمرانی سیاسی از شاخص حاکمیت قانون (RLI)، برای سنجش حکمرانی اجتماعی از شاخص توسعه انسانی (HDI) و برای سنجش حکمرانی اقتصادی از شاخص ثبات اقتصاد کلان (MSI) استفاده شده است. توسعه پایدار نیز با سه مؤلفه (رشد اقتصادی، فقرزدایی و حفظ محیط زیست) تعریف شده که مؤلفه اول از طریق نرخ رشد GDP واقعی سرانه (GCG)، مؤلفه دوم از طریق درصد جمعیت زیر خط فقر ملی (PHR) و مؤلفه سوم از طریق شاخص عملکرد زیست‌محیطی (EPI) اندازه‌گیری می‌شوند.

با استفاده از آزمون علیت گرنجری و بعد از انجام آزمون همخطی، مشخص شد که متغیرهای GCG، PHR، ضریب جینی (GIC) و RLI در بررسی تأثیر حکمرانی سیاسی، تشکیل سرمایه ثابت (FCF)، شدت مصرف انرژی (EIL) و HDI در بررسی تأثیر حکمرانی اجتماعی، GIC، مصرف سرانه انرژی (EUC) و MSI در بررسی تأثیر حکمرانی اقتصادی و در نهایت GCG، PHR، GIC و HDI در بررسی اثر مجموعه ابعاد حکمرانی بر شاخص توسعه پایدار (SDI) در مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس تأثیرگذار هستند؛ پس از فرم تبعی معادلات ۱ تا ۴ جهت برآورد مدل‌های اقتصادسنجی و بررسی تأثیر حکمرانی خوب بر شاخص توسعه پایدار کشورهای مذکور استفاده شده است.

$$SDI = C + \alpha_1 GCG + \alpha_2 PHR + \alpha_3 GIC + \alpha_4 RLI + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$SDI = C + \alpha_1 FCF + \alpha_2 EIL + \alpha_3 HDI + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$SDI = C + \alpha_1 GCG + \alpha_2 GIC + \alpha_3 EUC + \alpha_4 MSI + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$SDI = C + \alpha_1 GCG + \alpha_2 PHR + \alpha_3 GIC + \alpha_4 HDI + \varepsilon_t \quad (4)$$

از طریق روش مؤلفه اصلی، با ترکیب مؤلفه‌های توسعه پایدار، شاخص کلی توسعه پایدار استخراج و برای اطمینان از این روش از آزمون KMO و بارتلت^{۴۵} استفاده می‌شود. بر اساس نتایج جدول ۱، آزمون KMO و بارتلت به دلیل داشتن سطح احتمال بیشتر از ۵ درصد، معنی‌دار است و در نتیجه فرض مخالف که بین متغیرها همبستگی معنی‌داری وجود دارد، تأیید می‌شود؛ بنابراین داده‌ها برای انجام تحلیل عاملی مناسب‌اند؛ بنابراین این روش را می‌توان برای ترکیب زیرشاخص‌های توسعه پایدار استفاده کرد.

45. Bartlett.

جدول (۱) نتایج آزمون KMO و بارتلت

۰/۲۱۷	کفایت نمونه‌گیری معیار KMO
۱۱/۳۱۲	کرویت آزمون بارتلت
۵	درجه آزادی
۰/۷۱۲	سطح معنی‌داری

منبع: یافته‌های پژوهش

ضرایب تأثیر مؤلفه‌های توسعه پایدار بر اساس این آزمون در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول (۲) ضریب تأثیر مؤلفه‌های توسعه پایدار

نماد متغیر	GCG	PHR	EPI
ضریب تأثیر	۰/۸۷۴	۰/۲۳۴	۰/۶۰۶

منبع: یافته‌های پژوهش

۵. نتایج حاصل از برازش مدل

برای تعیین وجود یا عدم وجود ریشه واحد در داده‌های پانلی از آزمون مانایی، برای تعیین تابلویی یا تلفیقی بودن داده‌ها به منظور برآورد مدل‌ها از آزمون چاو و جهت انتخاب از بین دو روش اثرات ثابت و اثرات تصادفی برای برآورد مدل‌ها از آزمون هاسمن استفاده شده است.

۵-۱. آزمون مانایی

در فرایند پژوهش لازم است وجود ریشه واحد در داده‌های پانلی بررسی شود که در این پژوهش از آزمون لوین، لین و چو^{۴۶} برای این منظور استفاده شده است. در این آزمون فرض صفر وجود ریشه واحد و فرض مقابل عدم وجود ریشه واحد یا مانا بودن متغیر را نشان می‌دهد. در سطح اطمینان ۹۰ درصد، اگر سطح احتمال آماره آزمون کمتر از ۱۰ درصد باشد، در آن صورت متغیر مانا خواهد بود. نتایج آزمون که در جدول ۳ آمده حاکی از آن است که فرض صفر رد و همه متغیرهای پژوهش در سطح اطمینان ۹۰ درصد، در سطح، مانا هستند.

جدول (۳) نتایج آزمون مانایی متغیرهای پژوهش

نماد	SDI	GCG	PHR	GIC	RLI	FCF	EIL	HDI	MSI	EUC
آزمون LLC	-۳/۲۷	-۷/۵۹	-۱/۸۰	-۱/۳۵	-۹/۷۸	-۱/۴۳	-۷/۹۰	۵۹/۱۷	۶/۰۰۰۶۸	۳۳/۷۱
	(۰/۰۰۰)	(۰/۰۰۰)	(۰/۰۰۰)	(۰/۰۳۰)	(۰/۰۱۸)	(۰/۰۰۰)	(۰/۰۰۰)	(۰/۰۰۰)	(۰/۰۰۰)	(۰/۰۹۸)

منبع: یافته‌های پژوهش

۲-۵. آزمون چاو

جهت بررسی این موضوع که مدل‌های پژوهش به صورت پانلی امکان برآورد دارند یا خیر از آزمون چاو استفاده می‌شود. در این آزمون، فرض صفر مبنی بر وجود داده‌های تلفیقی و وجود عرض از مبدأ یکسان و فرض مقابل مبنی بر وجود داده‌های تابلویی و وجود عرض از مبدأ متفاوت بررسی می‌شود. اگر سطح احتمال کمتر از ۱۰ درصد باشد، می‌توان مدل را به صورت پانل دیتا تخمین زد. با توجه به نتایج حاصل از جدول ۴، می‌توان مدل داده‌های پانلی را برای مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس برآورد کرد.

جدول (۴) نتایج آزمون چاو برای مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس

شاخص توسعه پایدار با استفاده از آنالیز مؤلفه اصلی	آماره	سطح احتمال
در حالت حکمرانی سیاسی	۹/۵۲	۰/۰۰۰۱
در حالت حکمرانی اجتماعی	۵/۷۴	۰/۰۰۰۱
در حالت حکمرانی اقتصادی	۱۶۸/۶	۰/۰۰۰۰
در حالت مجموعه حکمرانی	۳۱/۱۴	۰/۰۰۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

۳-۵. آزمون هاسمن

بر اساس آزمون هاسمن می‌توان برای تخمین مدل داده‌های پانلی، روش مناسب را انتخاب کرد. در آزمون هاسمن فرض صفر مبنی بر وجود اثرات تصادفی و فرض مقابل آن مبنی بر وجود اثرات ثابت است. اگر سطح احتمال کمتر از ۱۰ درصد باشد، در آن صورت اثرات ثابت پذیرفته خواهد شد؛ بدین معنا که متغیرهای توضیحی مدل در بلندمدت بر متغیر وابسته آن اثرات ثابت دارند. نتایج آزمون هاسمن برای مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس در جدول ۵ نشان داده شده است. بر اساس نتایج حاصل از آزمون هاسمن، تخمین مدل‌ها با استفاده از روش اثرات ثابت تأیید می‌شود.

جدول (۵) نتایج آزمون هاسمن برای مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس

شاخص توسعه پایدار با استفاده از آنالیز مؤلفه اصلی	آماره	سطح احتمال
در حالت حکمرانی سیاسی	۴/۴۴	۰/۰۸۶۸
در حالت حکمرانی اجتماعی	۲/۱۱	۰/۰۴۸۶
در حالت حکمرانی اقتصادی	۲۰/۹۳	۰/۰۰۰۳
در حالت مجموعه حکمرانی	۱۰/۵۴	۰/۰۳۲۲

منبع: یافته‌های پژوهش

۴-۵. یافته‌های پژوهش

با توجه به نتایج آزمون‌های صورت گرفته، تأثیر ابعاد حکمرانی بر شاخص توسعه پایدار مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس با استفاده از تکنیک پانل دیتا و روش اثرات ثابت در جدول ۶ نشان داده شده است. ضریب تعیین در هر چهار مدل مقداری بالاتر از ۰/۹۰ را به خود اختصاص داده و حاکی از قدرت توضیح‌دهندگی بالای هر چهار مدل است. در این پژوهش آماره دوربین واتسون که بیانگر عدم وجود خود همبستگی است، برای هر چهار حالت حکمرانی صدق می‌کند که نشان می‌دهد در همه مدل‌های تصریح شده مشکل خودهمبستگی وجود ندارد. علاوه بر این از آزمون دیگری تحت عنوان آزمون وولدریج^{۴۷} جهت بررسی خودهمبستگی در مدل‌های پژوهش استفاده شده است که نتایج به دست آمده حاکی از آن است که در هر چهار مدل برآوردی با توجه به سطح معناداری ۰/۰۵، فرض صفر مبنی بر نبود خودهمبستگی تأیید می‌گردد. آماره F نیز کلیت هر چهار مدل را تأیید می‌کند.

جدول (۶) نتایج تخمین مدل برای چهار حالت حکمرانی

نماد	حکمرانی سیاسی		حکمرانی اجتماعی		حکمرانی اقتصادی		مجموعه حکمرانی	
	ضریب	احتمال	ضریب	احتمال	ضریب	احتمال	ضریب	احتمال
C	۵۳/۵۸۵۰۷	۰/۰۰۰۰	۲۶/۱۲۲۲	۰/۰۰۰۰	۳۱/۱۷۵۴۵	۰/۰۰۰۰	-۳۳/۱۸۱	۰/۰۰۰۰
GCG	۰/۱۰۸۳۵۴	۰/۰۰۰۰	-	-	۰/۰۰۵۷۶۱	۰/۰۴۸۷	۰/۰۰۱۳۱	۰/۹۶۲۱
PHR	-۱۹/۱۰۶۸۴	۰/۰۰۰۰	-	-	-	-	-۵۲/۷۹۹	۰/۰۰۰۰
GIC	-۰/۰۹۱۳۸۰	۰/۰۰۱۶	-	-	۰/۴۳۱۴۸۰	۰/۰۰۰۰	-۰/۳۸۵۷	۰/۰۰۰۰
RLI	۱/۵۵۲۹۵۰	۰/۰۰۰۰	-	-	-	-	-	-
FCF	-	-	۰/۱۵۵۰۵	۰/۰۰۰۰	-	-	-	-
EIL	-	-	-۰/۰۱۰۴	۰/۰۰۰۰	-	-	-	-
HDI	-	-	۰/۶۶۴۳	۰/۰۰۰۰	-	-	۱/۷۷۵۰۷۴	۰/۰۰۰۰
MSI	-	-	-	-	-۱/۱۴۰۶۹	۰/۰۰۰۰	-	-
EUC	-	-	-	-	-۰/۵۵۲۸۳	۰/۰۰۰۰	-	-
R ²	۰/۹۷		۰/۹۹		۰/۹۹		۰/۹۷	
adj R ²	۰/۹۷		۰/۹۹		۰/۹۹		۰/۹۷	
DW	۱/۵۲		۱/۵۳		۱/۱۶		۱/۶۰	
Wooldridge	۰/۱۱ (۸/۳۹)		۰/۰۸ (۳/۸۸)		۰/۰۹ (۶/۸۵)		۰/۰۹ (۳/۵۱)	
F	۸۱۰/۰۳۶۷	۰/۰۰۰۰	۲۹۲۳/۴۳	۰/۰۰۰۰	۶۳۴۱۲/۷۷	۰/۰۰۰۰	۶۰۱/۴۵	۰/۰۰۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

47. Wooldridge.

۶. نتیجه‌گیری

مطابق با یافته‌های پژوهش که در جدول ۶ آمده است، اثر شاخص حاکمیت قانون به عنوان نماینده حکمرانی سیاسی بر شاخص توسعه پایدار مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس در دوره زمانی ۲۰۱۸-۱۹۹۷ مثبت و معنادار است؛ بدین معنا که یک درصد ارتقا در شاخص حاکمیت قانون موجب می‌شود شاخص توسعه پایدار این کشورها ۱/۵۵ درصد بهبود یابد. این امر بدین معنا است که در این کشورها تلاش‌هایی برای ایجاد مشارکت و ارتباط مستمر بین جامعه مدنی، بخش خصوصی و دولت از یک طرف و اجرای بهتر قوانین و مقررات از طرف دیگر شده است. به دلیل اعمال حاکمیت قانون در این کشورها درجه توسعه پایدار آنها نیز رو به بهبود بوده است. هرچند به نظر می‌رسد در مراحل اولیه توسعه پایدار، حاکمیت قانون تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر شاخص توسعه پایدار نداشته باشد، اما بدیهی است در مراحل بعدی توسعه پایدار، حاکمیت قانون و به عبارت کلی‌تر حکمرانی، تأثیر مثبت و پایداری بر شاخص توسعه پایدار کشورهای اوپک پلاس و به‌طور کلی کشورهای در حال توسعه خواهد داشت.

همچنین مطابق با یافته‌های پژوهش در جدول ۶ اثر شاخص توسعه انسانی به عنوان نماینده حکمرانی اجتماعی بر شاخص توسعه پایدار مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس در دوره زمانی ۲۰۱۸-۱۹۹۷ نیز مثبت و معنادار است؛ بدین معنا که با یک درصد ارتقا در شاخص توسعه انسانی، شاخص توسعه پایدار در این کشورها ۰/۶۶ درصد بهبود یافته است. این امر به معنای آن است که در این کشورها از یک طرف به دلیل افزایش مخارج بهداشتی، وجود برنامه‌های بهداشت و سلامت همگانی، امکانات شهرنشینی مناسب و آب آشامیدنی سالم، امید به زندگی افراد جامعه نسبتاً بالا است و از طرف دیگر به دلیل گسترش برنامه‌های آموزشی و افزایش هزینه‌های دولت در امر آموزش که منجر به بهبود آموزش افراد این جوامع گردیده، روند توسعه پایدار در این کشورها بهبود یافته و شاخص توسعه پایدار آنها ارتقا یافته است.

مطابق یافته‌های پژوهش بر اساس جدول ۶ نیز اثر شاخص ثبات اقتصاد کلان به عنوان نماینده حکمرانی اقتصادی بر شاخص توسعه پایدار مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس در دوره زمانی ۲۰۱۸-۱۹۹۷ منفی و معنادار است؛ بدین معنا که یک درصد تنزل در شاخص ثبات اقتصاد کلان در این کشورها موجب ارتقای شاخص توسعه پایدار آنها به میزان ۱/۱۴

درصد شده است. این امر بدین معنا است که در این کشورها پایین بودن تورم، بدهی دولت و همچنین کسری تراز تجاری، شاخص توسعه پایدار آنها را بهبود و ارتقا داده است.

در حالت مجموعه حکمرانی که به شرایط واقعی نزدیک‌تر است، مطابق یافته‌های پژوهش که در جدول ۶ آمده است، تنها شاخص تأثیرگذار بر شاخص توسعه پایدار مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس در دوره زمانی ۲۰۱۸-۱۹۹۷، شاخص توسعه انسانی است که اثر آن بر شاخص توسعه پایدار این کشورها مثبت و معنادار است، به گونه‌ای که یک درصد ارتقای شاخص توسعه انسانی در حالت مجموعه حکمرانی موجب می‌شود شاخص توسعه پایدار به میزان ۱/۷۷ درصد بهبود یابد. این امر نشان‌دهنده آن است که حکمرانی اجتماعی مهم‌ترین و مؤثرترین بعد حکمرانی بر شاخص توسعه پایدار در کشورهای مذکور است؛ به عبارت دیگر در این مجموعه کشورها توجه به امید به زندگی و آموزش افراد جامعه و در نتیجه ارتقا شاخص توسعه انسانی، بسیار بهتر، بیشتر و مؤثرتر از دیگر ابعاد حکمرانی می‌تواند روند توسعه پایدار این کشورها را بهبود و ارتقا بخشد.

بنابراین به نظر می‌رسد کشورهای در حال توسعه برای بهبود توسعه پایدار خود و ارتقا مستمر آن در مراحل اولیه توسعه قطعاً نیاز بسیار بیشتری به ارتقای توسعه انسانی دارند. بدیهی است ارتقای توسعه انسانی در مراحل اولیه موجب سهولت ورود جامعه به مراحل بعدی می‌شود و با تأثیر بر شاخص حاکمیت قانون و شاخص ثبات اقتصاد کلان و بهبود آنها، می‌تواند به مرور زمان بهبود مستمری در روند توسعه پایدار این کشورها ایجاد کند.

بر اساس یافته‌های پژوهش نرخ رشد GDP واقعی سرانه نیز تأثیر مثبت و معناداری بر شاخص توسعه پایدار مجموعه کشورهای نفتی اوپک پلاس در دوره زمانی ۲۰۱۸-۱۹۹۷ دارد. این امر بدین معنا است که رشد GDP، موجب افزایش درآمد سرانه و در نتیجه قدرت خرید افراد جامعه شده و این امر منجر به بهبود وضعیت معیشت، بهداشت، سلامت، امید به زندگی و تحصیلات افراد و در نتیجه شاخص توسعه انسانی و شاخص توسعه پایدار در این کشورها گردیده است.

همچنین درصد جمعیت زیر خط فقر ملی تأثیر منفی و معناداری بر شاخص توسعه پایدار کشورهای مذکور دارد؛ بدین معنا که با گسترش برنامه‌های رفاه اجتماعی و کاهش جمعیت زیر خط فقر، توسعه پایدار در این کشورها رو به بهبود گذاشته است.

ضریب جینی نیز اثر منفی و معناداری بر شاخص توسعه پایدار در کشورهای مورد مطالعه دارد؛ بدین معنا که کاهش نابرابری و در نتیجه ضریب جینی هم از طریق سرمایه انسانی که به تولید همبستگی اجتماعی منجر می‌شود و هم از طریق سرمایه فیزیکی که افزایش رشد اقتصادی را موجب می‌گردد، شاخص توسعه پایدار را ارتقا داده است.

تشکیل سرمایه ثابت که موجب افزایش سرمایه‌گذاری فیزیکی می‌شود نیز بر شاخص توسعه پایدار این کشورها تأثیر مثبت و معناداری دارد. این عامل که یکی از عوامل بسیار مؤثر بر رشد اقتصادی کشورهای در حال توسعه محسوب می‌شود، موجب افزایش رشد اقتصادی و در نتیجه بهبود توسعه پایدار آن کشورها شده است.

رابطه بین شدت مصرف انرژی و همچنین مصرف سرانه انرژی با شاخص توسعه پایدار کشورهای مورد بررسی، منفی و معنادار است؛ بدین معنا که با کاراتر شدن سیستم‌های انرژی در این کشورها می‌توان انتظار داشت که توسعه پایدار بهبود و ارتقا یابد.

۷. پیشنهادات

در زمینه حکمرانی سیاسی؛ دولت‌های کشورهای نفتی اوپک پلاس که عمدتاً در مراحل اولیه توسعه پایدار هستند، برای تسریع فرایند توسعه پایدار خود نیاز خواهند داشت موارد زیر را در سرلوحه برنامه‌های اصلی خود جهت بهبود حکمرانی سیاسی قرار دهند:

- طراحی، تدوین، تصویب و اجرای مقررات مناسب، ضروری، انعطاف‌پذیر و منسجم با توجه به شرایط مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشورها؛

- تسهیل شرایط برای دسترسی آسان و سریع مردم و رسانه‌های جمعی به اطلاعات مناسب، به هنگام، جامع، دقیق و قابل اعتماد در عرصه‌های مختلف و بهبود درجه شفافیت مربوط به امور مختلف حکمرانی دولت‌ها؛

- اصلاح و تقویت نظام قضایی جهت ارتقای کارآمدی، سازگاری و انطباق آن با اهداف دولت‌ها؛

- استفاده از تجربیات کشورهای پیشرفته در زمینه‌های مختلف حاکمیت قانون با توجه به شرایط مختلف اقتصادی، اجتماعی و سیاسی هر کشور؛

در زمینه حکمرانی اجتماعی: با توجه به نقش و تأثیر بسیار زیاد حکمرانی اجتماعی بر توسعه پایدار کشورهای مذکور به‌ویژه در مراحل اولیه آن، لازم خواهد بود دولت‌های این کشورها برنامه‌های زیر را جهت بهبود حکمرانی اجتماعی خود به‌مورد اجرا بگذارند:

- اولویت در بهبود وضعیت فقرا و فراهم‌سازی فرصت‌های بیشتر برای آنها و اجرای برنامه‌های رفاهی زمان‌دار منطق با شرایط هر کشور؛

- بهره‌گیری از سیاست‌های توزیعی مناسب جهت کاهش آثار منفی مترتب بر کیفیت محیط زیست؛

- تدوین، تصویب و اجرای قوانین دقیق و کامل برای ترویج آزادی‌های مدنی در عرضه‌های مختلف؛

- اجرای برنامه‌های منسجم، کارا و کامل برای بهبود و گسترش سلامت و بهداشت در بین افراد جامعه و همچنین ارتقای و گسترش آموزش‌های اولیه و عالی به صورت رایگان یا با حداقل هزینه؛

در زمینه حکمرانی اقتصادی: اهمیت شاخص‌های اقتصادی به‌ویژه شاخص ثبات اقتصاد کلان در فرایند توسعه پایدار همه کشورها از جمله کشورهای نفتی اوپک پلاس، بایستی دولت‌های این کشورها توجه خود را به صورت دقیق به تورم، بدهی دولت و کسری تراز تجاری داشته و موارد زیر را جهت بهبود حکمرانی اقتصادی لحاظ و اجرا کنند.

- اجرای صحیح سیاست‌های اقتصادی و نظارت دقیق بر آنها و توجه مستمر به پیامدهای مثبت و منفی آنها؛

- اتخاذ تدابیر لازم جهت تدوین و اجرای به موقع برنامه‌های علمی و کارآمد برای جلوگیری افزایش شدید قیمت‌ها، جلوگیری از افزایش مکرر، بی‌ضابطه، غیر هدفمند و غیرضروری بدهی‌های دولتی و متعادل‌سازی تراز تجاری و کاهش کسری آن؛

- طراحی، تدوین و اجرای سازوکارهای موردنیاز برای توسعه کسب و کارهای قبلی و جدید، حفاظت از حقوق مالکیت، ایجاد و بهبود انگیزه کارآفرینی؛

- انطباق تجربیات کشورهای پیشرفته با شرایط کشورهای مذکور و به‌کارگیری سیاست‌ها و برنامه‌های ضروری آنها برای بهبود شاخص ثبات اقتصاد کلان.

سیاهه منابع

الف - منابع فارسی:

- سامتی، مرتضی، همایون رنجبر، و فضیلت محسنی. «تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مطالعه موردی: کشورهای جنوب شرقی آسیا (ASEAN)»، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی ۱، شماره ۴ (۱۳۹۰): ۱۸۳-۲۲۳.
- شاه‌آبادی، ابوالفضل، و عبدالله پورجوان. «رابطه حکمرانی با شاخص‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی کشورهای برگزیده»، دوفصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد ۹، شماره ۲ (۱۳۹۱): ۵۴.
- شریف خطیبی، لیلا. «شاخص توسعه انسانی»، فصلنامه سیاست‌گذاری علم و پژوهش رهیافت، شماره ۴۲ (دی‌ماه ۱۳۸۷): ۴۶-۴۷.
- صفریان، روح‌الله، امیرمسعود شهرام نیا، سید جواد امام جمعه زاده، و حسین مسعودنیا. «الگوی حکمرانی خوب و توسعه اقتصادی در ایران و ترکیه (۲۰۰۶ تا ۲۰۱۷)»، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی ۱۱، شماره ۲ (زمستان ۱۳۹۸): ۸۶-۱۱۱.
- قاضی طباطبایی، محمود، روح‌الله نصرتی، و علی کاظمی. «ارزیابی الگوی نظری حکمرانی خوب در تبیین وضعیت توسعه انسانی»، دو فصلنامه توسعه محلی (روستائی-شهری) ۴، شماره ۱ (شهریور ۱۳۹۱): ۵۲-۳۹.
- کریم، محمدحسین، و محمد ارباب‌افضلی. جایگاه حکمرانی خوب و تقسیمات کشوری در توسعه متوازن و پایدار. همایش ملی پیشرفت پایدار؛ رهیافت تاریخ، فرهنگ و تمدن دارالولایه سیستان، زاهدان، ۱۳۹۷.
- کمالی، یحیی، و محمد عبدالله پورچناری. حکمرانی خوب سازوکاری برای تحقق توسعه پایدار. نخستین کنفرانس آینده‌پژوهی مدیریت و توسعه، شیراز، ۱۳۹۳.
- کمیحانی، اکبر، و پروانه سلاطین. «بررسی تأثیر کیفیت حکمرانی بر رشد اقتصادی در ایران و کشورهای منتخب همسایه (ترکیه و پاکستان)»، فصلنامه مدیریت پژوهشگر، شماره ۲۰ (زمستان ۱۳۸۹): ۲۷-۴۱.
- میدری، احمد. حکمرانی خوب: بنیان توسعه. چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۳.

ب - منبع لاتین:

- Afolabi, Olugbemiga Samuel, Titilayo Grace Amao-Kolawole, Afeez Kolawole Shittu, and Olufunke Oluwanike Oguntokun. "Rule of law, governance, and sustainable development: The Nigerian perspective", *Handbook of Research on Sustainable Development and Governance Strategies for Economic Growth in Africa*, IGI Global (February 2018): 273-290.
- Briguglio, Lino. "A vulnerability and resilience framework for small states", edited by Bynoe-Lewis, *Building the resilience of small states: a revised framework*, London: Commonwealth Secretariat (September 2014): 1-102.
- Cristina, Boța-Avram, Adrian Groșanu, Paula-Ramona Răchișan, and Marius Dan Gavriletea. "The bidirectional causality between country-level governance,

economic growth and sustainable development: A cross-country data analysis”, *Sustainability* 10 (2), Published by MDPI (February 2018): 502.

Güney, Taner. “Governance and sustainable development: How effective is governance?” *The Journal of International Trade & Economic Development* 26: 3(April 2017): 316-335.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09638199.2016.1249391?journalCode=rjte20>

Kabumba, I. “Good governance and sustainable development in Africa: Meaning, relationship, problems and strategies”, *International Conference on the Social Sciences in Africa*, Vol. 21 (2005).

Levin, Andrew, Chien-Fu Lin, and Chia-Shang James Chu. “Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties”, *Journal of econometrics* 108, (May 2002): 1-24.

Omri, Anis, and Nejah Ben Mabrouk. “Good governance for sustainable development goals: Getting ahead of the pack or falling behind?”, *Environmental Impact Assessment Review* 83, 106388. (July 2020).

Ramzy, Omar, Randa Bedawy, Mohamed Anwar, and Omar H Eldahan. “Sustainable development & good governance”, *European Journal of Sustainable Development* 8, (June 2019): 125-125.

Sorkhabi, Rasoul. “The oil price crash of 2020: causes, consequences and historical context” *Geology Today* 36, (July 2020): 140-145.

ج - وبسایت‌ها:

Briguglio, Lino. “Good Governance and Economic Growth: A focus on Small Island Developing States”, 2016, [Powerpoint slides]. Retrieved from https://www.um.edu.mt/__data/assets/pdf_file/0005/297248/GovernanceinSIDS27Sep161.pdf